

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԺԱ — ԺԲ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս ժամանակաշրջանում հայ դիտութիւնն ու մշակոյթը շարունակում են զարգանալ բուն Հայաստանում և նորաստեղծ Կիլիկիան հայկական պետութեան մէջ:

Այդ զարգացումը տեղի էր ունենում քաղաքական բարդ իրադրութիւնների մէջ և ընկերային-տնտեսական հակասական պայմաններում: Հայաստանում բռնի տիրութիւն էին անում Սելջուկները, իսկ Կիլիկիայում Հայ Ժողովուրդը մղում էր դժուարին պայքար՝ իշխանութիւնը կայունացնելու և հզօրացնելու համար: Այսուհանդերձ, շարունակւում էին խոշոր աւատական կարւածքային տնտեսութիւնների նոր դոյացումներն ու առաջընթացը, աւատական արտադրանեղանակի, արհեստագործութեան և դրամաիրային տնտեսութեան աճը: Զարգանում էին տարանցիկ առևտուրը, նաւագնացութիւնը, քաղաքներն ու քաղաքային կեանքը: Վերջինների մասին հետաքրքիր դիտողութիւն է թողել ժամանակակից գիտնական վարդապետ Սարգիս Շնորհալին. «Քաղաք ընտրութեամբ խմտատախրացն տուրևառիկ վաճառացն տեղի սահմանեցաւ:... Բայց են և ի մէջ քաղաքացն ընտրութիւնք, դի են, որ շահաւէտք են և բազմավաճառք, որպէս ծովեզերեայ քաղաքքն, որ զնուաւանդիստն պատրաստական ունին և զնուան բիւրաւոր բեռամբքն ընդունին յամենայն ուստեք, և են, որ ոչ նոյնպիսիք են»¹: Այս գործում կարևոր դեր են կատարում իշխեցիկ մեծատունները, առևտրականները, քաղաքային դասի ունեւոր միւս խււերը: Շարունակւում էր գիւղացիութեան ճորտացումը, աւելի որոշակի էր դառնում աշխատանքի հասարակական բաժանումը, սրւում էին դասակարգային հակասութիւնները: Այնպէս որոշական, յատկապէս Թոնդրակեցիների, շարժումները, ունեցան իրենց ընկերային-քաղաքական խոսքի անդամարձը: Այս ընդհանուր հիմքի վրայ որոշակի տեղաշարժեր էին առաջանում Հայ Ժողովրդի հանրային մտածողութեան մէջ, ինչպէս նաև՝ ազգային-հասարակական և մշակութային կեանքում:

Արդիւնաւէտ գործունէութիւն էր ծաւալւում ըստ մեծի մասին վանքերին աւուրթեր միջնադարեան բարձր ընդթի դպրոցներում, որտեղ ստեղծւած էին գիտական տնտեսութեան և գործնականի, դրականութեան, արուեստի, մշակոյթի արարման ու զարգացման բաւարար հնարաւորութիւններ և ուր աւելում և ստեղծագործում էր ժամանակակից մտաւորականութիւնը: Իւրացւում

¹ Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, Կ. Գողթա, 1826, էջ 145:

և երբեմն զարգացման նոր փուլ էին ապրում ճեղքքին գիտութիւնները՝ փիլիսոփայութեան, քերականութեան, հոեւտորութեան, աստուածաբանութեան, գրականութեան, արուեստների նուաճումները։ Բաւարար ուշադրութիւն էր նուիրւում զարտաքին գիտութիւններին՝ թուագիտութեան, երկրաչափութեան, տեղեկութեան, քիմիայի, բնագիտութեան, ալքիմիայի, երաժշտութեան, բժշկութեան, մարդակազմութեան ուսուցման գործին։ Սոյնը վկայող բազմաթիւ ձեռագիր յուշարձաններ են պահպանուել և մեզ են հասել շատ արժէքաւոր վկայութիւններ զանազան հեղինակների կողմից։

Յիշեալ զարոցները հանդիսացել են նաև գրչութեան խոշոր կենտրոններ, որոնցում բազմացւում էին հայ և համաշխարհային գիտութեան, գրականութեան, արուեստի և մշակոյթի մեծարժէք շատ յուշարձաններ։ Ուսուցման գործը առաջ էր տարւում նաև իշխանական և արքունական տներում։

Այս ժամանակաշրջանում մեծ հռչակ էին վայելում Անիի, Սասնանի, Հաղբատի, Արզնիայի, Գրազարկի, Սկեռայի, Սև լեռան, Կարմիր վանքի, Շուշի անապատի զարոցները։ Անուանի ուսուցչականներ են եղել՝ Գրիգոր Մազիսարոյը, Յովհաննէս Մարկաւազ Դմաթաստէրը, Ստեփանոս Մանուկը, Գէորգ Մեղրիկը, մասամբ Մխիթար Հերացին և ուրիշներ։

Բնական գիտութիւնների կ'փիլիսոփայութեան զարգացման ուղղութեամբ Հայաստանում մեծ աշխատանք էր կատարուել դեռևս նախորդ դարերի ընթացքում։

Հայերէնի էին վերածուել հին աշխարհի, վաղ միջնադարի քրիստոնէայի երկրների մի շարք հեղինակների գիտական երկերը, որոնք հիմք հանդիսացան հայ գիտական ու քննա-փիլիսոփայական մտքի զարգացման համար։ Հայ ընթերցողն արդէն ձեռքի տակ ունէր Արիստոտէլի, Ջնոնի, Պորփիրի փիլիսոփայական երկերը, Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ», Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ», Եւլիլիդէսի «Երկրաչափութիւն» աշխատութիւնները։ Մի շարք հեղինակներ՝ Նզնիկ Կողբացին, Դաւիթ Անյաղթը, Անանիա Շիրակացի, Գրիգոր Մագիսարոսը արդէն ստեղծել էին ուրոյն, ազգային գիտական ժառանգութիւն։

Հայերէնի լեզուական աստղածի հմտալի օգտագործմամբ թարգմանաբար և ինքնուրոյնաբար կազմուել էին գիտա-փիլիսոփայական բազմաթիւ տեքստեր, մշակուել էր գիտական խօսք ու մտածողութիւն։ Միջնադարեան Հայ առաջաւոր մտածողները միանգամայն գիտականօրէն արժէքաւոր ներդրումներ ունեն թեկուզ յաճախ ոչ մինչև վերջ մշակուած, բայց պարզապէս հանճարեղ կուահումներով և զգալ-օգալ արտայայտուած մտքերի միջոցով։

Յիշեալ ժամանակաշրջանի աչքի ընկնող դէմքերից է Գրիգոր Մագիսարոսը։ Նա գիտութեան ու մշակոյթի նոր ռահվիրայ է։ Լինելով հանրագիտակ, քաջածանօթ ինչպէս հին աշխարհի, աքնպէս էլ բիւզանդական, ասորական և արաբական ճշգրիտ գիտութիւններին, փիլիսոփայութեանն ու մշակոյթին, և լինելով միաժամանակ մանկավարժ, նա խոշոր աւանդ է ներդրում հայրենի գիտութեան ու մշակոյթի զարգացման գործում։ Իրեն մանկավարժ, գիտնական և մտածող, նա հաստատւ է գիտութեանը, քաղաքական ճշգրիտ գիտութիւններին, նուիրւում դրանք Հայաստանում արմատաւորելու գործին, պահանջում ծանօթանալ և օգտուել այլ ժողովուրդներից այլ քնազաւառներում ձեռք բերած նուաճումներից։ Այս իսկ ելակէտով նա հայերէնի է թարգմանում Եւլիլիդէսի «Երկրաչափութիւն»ը, ջանում հրապարակ հանել և աւելի լայն կիրառութեան մէջ դնել Անանիա Շիրակացու թուագիտական և տեղեկութեան երկերը։ Գրիգոր Մագիսարոսը Մ. Արեղեանի բնութագրմամբ

«Մի բազմադէտ անձն է և ճերմ մէջ մարմնացել է իր ժամանակի վերածնունդի մտքի մի կողմը — չբաւականանալ միայն կրօնականով և եկեղեցական դպրոցով, Հայերի մէջ վերանորոգել և զարգացնել հին յունական գիտութիւնը, ուսումնասիրել մաթեմատիկայ, երկրաչափութիւն, բժշկութիւն, ծանօթանալ հին յունական գրականութեանը և ընդհանրապէս բազմակողմանի գիտանքներ ձեռք բերելը»²։ Աստուծոյ մերձենալու, միևնոյն է թէ գերազոյժ նպատակի հասնելու միակ ուղին, ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի, սեփական անձը գիտութեամբ լուսաւորելն է։ «Ձի մերձենալ առ Աստուած բարի է յոյժ։ Եւ ոչ այլ ինչ է հնար մերձենալ, եթէ ոչ գիտութեամբ լուսաւորել զանձն»³։

Այսպիսի նախադրեալ հիմքի վրայ էլ ԺԱ զարի վերջին կամ ԺԲ զարի սկզբին Հայաստանում գիտական փորձը յայտարարուեց մտածողութեան ճշգրտութիւնը հաստատող ամենահաւաստի միջոցը։ Այս տեսակէտի հեղինակն էր Յովհաննէս Սարկաւազ իմաստասէրը, որն հաւասարապէս փայլուն գիտնական էր՝ փիլիսոփայ, Թուարանագէտ, տիեզերագէտ, տոմարագէտ, արուեստաբան, գրող, երաժիշտ և, վերջապէս, մանկավարժ-ուսուցչապետ։ Մտածողութեան և իրականութեան փոխյարաբերութեան հարցում որոշակիորէն մտահայեցողական տեսակէտ ունենալով, նա գտնում է, որ մտածողութիւնը գոյանում է զգայութիւնների միջոցով, իրերն ու երևոյթներն առաջնային են, աշխարհը ճանաչելի է զգայարանների շնորհիւ, երկրորդական, ամանցական են պատկերացումը, գիտելիքը, միտքը, խօսքը։ Վերջիններիս ճշդութիւնը և առարկայականութիւնը հաստատում են առաջինները։ «Վասնզի ոչ բանն զիրս հաստատէ, այլ իրն՝ զբանն», քանի որ «իրն անխալ ունի զիրութեանն իւրոյ յատկութիւն»⁴։ Եթէ այդ աղպէս է, ուրեմն համոզուելու համար պէտք է գիտնել իրերին, շօշափելի իրականութեանը, ուղղակի՝ փորձին։ «Բայց չեմ յախց գիտահաւան, որ առանց քննութեան հաւատամ ամենայն բանից, զի առանց քննելոյ և փորձելոյ չէ պատեհ հաւանել ամենայն բանից»⁵ հաստատապէս եզրակացնում է նա։ Այս առնչութեամբ ինչ որ չսփոյծ նա կանխել է Անգլիացի մեծ իմաստասէրի՝ Զ. Պէյքընի հանճարեղ տեսութիւնը՝ փորձի մասին շուրջ 400 տարի ժամանակով։ Ընդգծելի է, որ Յովհաննէս Սարկաւազը աշխարհի իրերի ու երևոյթների վրայ յաճախ քննախոյզ քննադէտի աչքով է նայում և դրանց մեկնաբանութիւնն էլ տալիս է ըստ այդմ՝ քննադիտութեան տեսանկիւնից, անշուշտ կրօնական և աստուածաբանական աւանդական դրոյթներին միանգամայն համերաշխ։ Նա համարձակ, պայծառ մտածող է։

Հարկ է նշել Յովհաննէս Սարկաւազ իմաստասէրի նաև տոմարագիտական, տիեզերագիտական, Թուագիտական կարևոր նշանակութիւն ունեցող ներդրումները։ Դրանք ուղղակի առնչւում են նաև այլ ժողովուրդների տոմարագիտական և տիեզերագիտական մտքի զարգացման տարբեր խնդիրներին, ըստ այդմ էլ գիտական առաւել մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում։ Սրան պէտք է աւելացնել Յովհաննէս Սարկաւազ իմաստասէրի արուեստների տե-

² Մ. Արեղեան, Երկեր, Հատ. Դ, Երևան, 1970, էջ 34-35։

³ Գրիգոր Մագիստրոսի Բզբերը, իւրոյ ընծայեաց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 97։

⁴ Ա. Արքաւազեան, Յովհաննէս իմաստասէրի մատենագրութիւնը, Երևան, 1956, էջ 238։

⁵ Մատենադարան, Ժող. № 2595, Բ. 250ա։

⁶ Մանրամասն տե՛ս Վ. Չալոյեան, Հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւն (ուսանելի), Երևան, 1959, էջ 224-231։

սուլթանն վերաբերեալ խիստ դժադրաւ դրոյթները, ըստ որոնց բնութիւնն է արուեստների ճշմարիտ մայրն ու ուսուցիչը:

ժամանակաշրջանի հայ գիտական մտքի զարգացման մասին պատկերացում կազմելու համար նուազ նշանակալից չեն նաև բժշկութեան ասպարէզում Հայաստանում և Կիլիկիայում ձեռք բերուած յաջողութիւնները: Յայտնի է, որ Հայաստանում նախապէս էլ բժշկութիւնը զարգացման որոշ աստիճանի վրայ է եղել, բայց արաբական և քիւզանդական միջավայրի ու բժշկական համապատասխան սկզբնաղբերների հետ անմիջական շփումները, ինչ խօսք, նպաստել են, որ այն աւելի բարձր աստիճաններ նուաճի: Ի տարբերութիւն գիտութեան և մշակոյթի միւս ճիւղերի, բժշկութիւնը բացառապէս աշխարհականների ձեռքն է անցնում, այն մշակում և ուսուցում է աշխարհիկ, ժողովրդական լեզուով՝ միջին հայերէնով, մատչելի է դառնում ժողովրդական աւելի լայն խաւերին: Բացի այդ, բժշկութիւնը և բժշկութեան տեսութիւնն աւելի գործնական նպատակների են ծառայեցում: Յատկապէս մարդու կազմութեան քննախօսական վիճակի հետաքննութեան համար կատարուող աշխատանքներում ի յայտ են գալիս աւելի արագ և աւելի շատ օգտակար լինելու, չարաղէտ հիւանդութիւնները կանխելու ձգտումները: Բժշկութիւնը շատ էր հեռանում քնադանցութեան ու խորհրդապաշտութեան ազդեցութիւններից, անկատու էր ախտաբական-գուշակողական շաղկապատանքներից և գիտական հիմքերի վրայ դրուած՝ ուսուցում էր դպրոցներում: Այս տեսակէտից խիստ ուշադրաւ է միջնադարեան ականաւոր ուսուցչապետներից մէկի՝ Յովհաննէս Վանդանիի Հայաստանում կենդանահերժումների, մարդակազմութեան և արեան լրջանաբութեան ուսումնասիրման մասին հետեւեալ վկայութիւնը. «Հարց. բժշկութիւն որպէ՞ս ուսան: Պատասխանի. զոր հերձելով և զոր ճեղքելով, և զոր սովեցան (= ծ) էին և դինի տային ըմպել, որ եռայր եռականին և զարժմունս (արեան — Փ. Ա.) տեսնալ՝ ուսան»⁷:

Նախընթաց և քննարկուող ժամանակաշրջանի Հայ բժշկութեան ու բժշկագիտութեան նուաճումների առաւելագոյն ցուցանիշը «Ջերմանց Մխիթար Զերացու գրչին: Այն յատկանշական է ոչ միայն բազմաթիւ, յատկապէս՝ սուր վարակիչ հիւանդութիւնների առաջացման, նրանց էութեան, միջավայրի, ախտանշանների, ախտաճանաչման, բուժման վերաբերեալ բազմաթիւ հարցերի ընդգրկմամբ, դրանց հանգամանալից ու համակողմանի քննութեամբ, այլև դիտական բարձր մակարդակով ու գործնական նպատակադրութեամբ: Հեղինակը քաջատեղեակ է համաշխարհային բժշկագիտութեան նուաճումներին, հռչակաւոր բժշկապետներ Հիպոկրատի, Գալէնի, Հաննաի (Մեսուի որդու), Հոնէյնի, Իսահակի, Էր-Ռազի, Իբն-Սինայի գործերին ու տեսակէտներին⁸, որոնց նկատմամբ ցուցաբերում է քննական պահանջը մօտեցում: Նա ուրոյն մտածող է, յաճախ հիմնւում է միայն իր փորձի ու դիտարկումների վրայ:

Հերացին յստակ տեսակէտ ունի մարդկանց առողջութեան և արտադին միջավայրի, հիւանդի մարմնի առանձնախտկութիւնների և հիւանդութեան փոխադարձ առնչութիւնների մասին: Քաջատեղեակ է մարդակազմութեանը, մարդու մարմնի քննախօսական գործունէութեանը: Հետաքրքիր է այն, որ նա մեծ կարևորութիւն է տալիս հիւանդութիւնները կանխելու միջոցա-

⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 5611, Թ. 83ա:

⁸ Մխիթար Զերացի, «Ջերմանց Մխիթարութիւն (ռուսերէն)», Երևան, 1968, էջ 31:

ուումներին: Դրանք ակտորություն, ըստ նրա, բոլորովն պէտք է գիտենայ 4 մոտորէն զրուցել Հիւանդի հետ՝ իր ենթադրութիւնները ճշտելու համար: Ոչազրու-թեան արժանի է և այն, որ Միխիթար Հերացին գրել է նաև «աչքի անատոմիա-յի, Փիզիոլոգիայի, աչքի Հիւանդութիւնների, ինչպէս և դրանց ապաքինու-թեան նպատակով մշակուած վերին աստիճանի բանական դեղանութիւնների զու-գորդումներից կազմուած մեծ թուով դեղատոմսեր»⁹:

Միխիթար Հերացին կատարել է նաև Թարգմանութիւններ:

Հետաքրքիր է Գերմանացի բժշկապետ Ջեյդելի կարծիքը. «... .Ներքոր մենք, օրինակ, առանց կանխակալութեան համեմատում ենք Հելդեգարդի մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ լոյս տեսած «Բնագիտութիւնը մեր Հայ վարպետի գործի հետ (խօսքը Հերացու «Ջերմանց միխիթարութիւն» երկի մասին է — Փ. Ա.), ապա մենք վճռականօրէն առաջնութեան պսակը յանձնելու ենք վերջինս՝ բնութեան հիմնաւոր իմացութեան, հետևողական, ուրոյն մը-տածողութեան և քննադանդական նախապաշարումներից լիովին զերծ լինելու համար»¹⁰:

Տիեզերագիտութիւնը, Թուագիտութիւնը, երկրաչափութիւնը, ալ-քիմիան շարունակում էին յարատեւել՝ կիրառութիւն գտնելով համապատաս-խան բնագաւառներում: Երկինքը, երկնային մարմինները, արարչագործու-թիւնը շարունակում էին զբաղեցնել մարդկանց միտքը: Առանց Թուաբանական և երկրաչափական հաշուումների, բնական է, չէր կարող ծաւալուել զարգացած առևտուրը, չէին իրագործուի տնտեսական և հարկային գործարքները, բարդ շինարարութիւնները: Ալքիմիան ևս պիտի տեղաշարժուէր զարգացող առևտու-րի և արհեստագործութեան հետ համընթաց, որպէսզի հնարաւոր լինէր մե-տաղների, խեցեղէնի, ներկերի, դեղանութիւնների, կաշուի մշակումն ու արտադ-րութիւնը:

Բնական գիտութիւնների նկատմամբ անող հետաքրքրութեան, աշ-խարհը բնագիտորէն ընկալելու և բացատրելու որոնումների արդիւնք է նաև այն, որ փորձ է արւում դիմելու չափածոյ խօսքի ներդրածութեանը նաև այս բնագաւառում: Այդ փորձը, ի հարկէ, նաև յիշեալ գիտութիւնները դիւրին ու-սուցանելու և տարածելու նպատակ է ունեցել:

Հայ գրականութիւնը մինչև ԺԱ-ԺԲ դարեր թէպէտ չըջադարձային յեղաբեկում չի ապրում և չի արձանագրում ակնատու յաջողութիւններ, սա-կայն, նոյնպէս որոշակի առաջընթացի մէջ է թէ՛ ներքին թովանդակութեամբ և թէ՛ արտաքին բնորոշ յատկանիշներով: Նախ՝ Ժ դարում սկսուած ու Գրի-գոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» հանճարեղ երկով ամբացուած տե-ղաշարժը շարունակում էր առաջ մղուել ընդհուպ մինչև սելջուկեան բռնու-թիւններին ծանր տարիները: Մեր դպրութեան շատ օջախներում ստեղծագոր-ծական յամառ աշխատանք էր տարւում նաև գրականութեան ապարէզում: Ըստ մեծի մասին հոգեւոր եկեղեցական տարազի տակ ծնւում են բազմաթիւ ծա-ւալուն ու փոքր երկեր, առանելապէս՝ ճառագրական, մեկնաբանական և դա-ւանաբանական բնոյթի: Դրանք ժամանակի համազգային կենսաքի պահանջների արտայայտութիւն էին՝ իրենց գիտա-մշակութային և հասարակական թէպէտ դեռ ևս չամբողջացած, հաստատուն ձևի ու ընդհանուր յայտարարի չբերուած

⁹ Ա. Կոնյեան, Միխիթար Հերացի, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1968, № 2, էջ 86. մանրամասն տե՛ս անդ., էջ 81-88:

¹⁰ Միխիթար Հերացի, Ջերմանց միխիթարութիւն (ուսերէն), էջ 30-31:

վիճակում։ Այս առումով առ այսօր ըստ էութեան նուազ քննուած և գնահատուած այդ երկեւրն ունեն ընկերային-անտեսական, հասարակական-քաղաքական, ազգադրական, մշակութային, գրական ու լեզուական կարևոր նշանակութիւն։ Դրանք հայրենի բնութեան, Հայ մարդու կեանքի, առարկայական միջավայրի վերաբերեալ շատ արժէքաւոր նիւթ ու գեղարուեստական խօսք են բովանդակում։ Աշխուժանում են աշխարհիկ արամադգութիւնները, խորանում է ուշադրութիւնը երկրաւոր կեանքի հանդէպ, շօշափում են առօրեայ կենցաղային հարցեր, ի վերջոյ, այդ բոլորը յանգեցնում են բնութեան և իրական ու ճշմարիտ կեանքի յաղթանակին՝ դրականութեան և արուեստի մարզերում, որն այնքան ցայտուն արտայայտուած է Յովհաննէս Սարկաւազ Թմաստասէրի՝ սարեակին նուիրուած հանրայայտ բանաստեղծութեան մէջ, «Բան իմաստութեան» ոտանաւորն արուեստի տեսութեան իւրօրինակ հանգանակ է, գրուած գեղարուեստական պատշաճ ձևի մէջ, որը գիտակցական խոր շրջադարձի արդիւնք է և ունի պատմա-գեղագիտական ու փիլիսոփայական մեծ նշանակութիւն։ Հեղինակը ազգաբարում է, որ փոքրիկ սարեակի երգը գերազանց է բոլոր բանաստեղծների երգերից, որովհետեւ այն բնութեան իսկական ձայնն է, կեանքի, առկայ իրականութեան երգը, ըստ որում՝ առանց արուեստականութեան ու մտացածին հնարանքների։ Արուեստը պիտի բխի բնութիւնից, պիտի անդրադարձնի բնութիւնը, կեանքը, պիտի լցուի նրանցով և ոչ թէ հեռանայ, դատարկուի նրանցից։ Այս է հեղինակի եզրակացութիւնը, որը իր ժամանակի միանգամայն նոր համոզմունքն էր և իր միջավայրին նոր պահանջը։ Այն աստիճանաբար աւելի հաստատուն տեղ է գտնում, դառնում է տիրական եւ իբրեւ նիւթ ու բովանդակութիւն, եւ իբրեւ ազանցք ու ձև։

Պատմա-հայրենասիրական նիւթերն աւելի յաճախ մշակուած են նաև քնարերգութեան մէջ։ Ոչ միայն շարականներն ու ոտանաւորներն են գրուած այս բովանդակութեամբ ու ոգով, այլև՝ ծաւալուն ողբեր, պոէմներ։ Առաջին անգամ օղտադործուած են տաղաչափական նոր, բազմաղան ձևեր։ Յատկապէս աւելի լայն կիրառութիւն են գտնում աշխարհիկ չափերը։ Յետոյ ևս վերջնականապէս մուտք է գործում քնարերգութեան մէջ և մինչև իսկ հանդիսանում բերթողական արուեստի վարպետութեան չափանիշ։

Ի յայտ են գալիս գրական նոր տեսակներ՝ պատմական պոէմ, չափածոյ ներբող, հանկուկ, առակներ և այլն, որոնք յագեցած են լինում ժողովրդական լեզուա-մտածողութեան բազմաղան տարրերով։

Մանաւորաբար ընդգծելի է Մ. Գոչի առակների պարագան, որովհետեւ ըստ էութեան նրանցով է սկիզբ առնում մաքուր գեղարուեստական արձաւր հայ իրականութեան մէջ։

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊԵԱՆ

(Շար. 1)